

T.ü.f.d., dosent Qafarov Vasif
AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix
Institutunun aparıcı elmi işçisi,

1918-Cİ İLİN 17 İYUN BÖHRANI HAQQINDA

Açar sözlər: 17 iyun böhrəsi, ilhaqlılıq, turanlılıq, Ənvər paşa, Nuru paşa, Rəsulzadə, Xoyski, Ağaoğlu.

Key words: Crisis of June 17, agitation, turanism, second government cabinet, Anvar pasha, Nuru pasha, Rasulzade, Khoyski, Agaoglu.

Ключевые слова: Кризис 17-го июня, аниексионизм, Туранизм, второй правительственный кабинет, Энвер паша, Нуру паша, Расулзаде, Хойский, Агаоглу.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi elan edildi. Elə həmin gün M.H.Hacınski Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri kimi imzaladığı ilk məktubla Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan edilməsi haqqında Batum konfransındaki Osmanlı nümunəyə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşəyə rəsmi məlumat verdi [17, v. 52]. Bəs Azərbaycanın müstəqilliyyinin elan edilməsinə Osmanlı hökumətinin münasibəti necə idi? Batum konfransının gedişində Cənubi Qafqaz federasiyasının süqutunun labüdüyü ortaya çıxan zaman Osmanlı siyasi və hərbi dairələrində ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biri Qafqaz müsəlmanlarının, xüsusilə də Azərbaycanın taleyi məsəlesi idi. Bu zaman Azərbaycana münasibədə yeridiləcək siyasetə bağlı Osmanlı hökumətində iki cərəyan mövcud idi. Ədliyyə naziri və Dövlət Şurasının sədri, eyni zamanda xarici işlər nazirinin vəkili olan Xəlil bəy Menteşəyin rəhbərlik etdiyi birinci cərəyanın tərəfdarları Seymin süqutundan sonra Azərbaycanda Osmanlı imperiyası ilə six ittifaqda və onun nəzarətində olacaq “müstəqil” bir dövlət təşkil edilməsi fikrini irəli sürür, hərbi nazir və baş komandan vəkili olan Ənvər paşının başçılıq etdiyi ikinci cərəyanın tərəfdarları isə Gürcüstan xaricində bütün Cənubi Qafqazın Türkiyəyə ilhaq edilməsi mövqeyində çıxış edirdilər.

“Azərbaycanın müstəqil dövlət olması” mövqeyindən çıxış edən Xəlil bəy və onun kimi cərəyan edən hadisələri obyektiv, məntiqi qanuna uyğunluqla dərk edən siyasilər heç də ilhaqın əleyhinə deyildilər, lakin hazırkı vəziyyətdə Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsini məqbul saymır və bu işi perspektiva saxlamaq niyyətyində idilər. Mövcud vəziyyətdə Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsinin uyğun görəməyən Xəlil bəy, ilk öncə Azərbaycanın və bütövlükda Qafqazın beynəlxalq vəziyyətinin aydınlaşdırılmasının vacib olduğu fikrini irəli sürür və qeyd edirdi ki, “ister Cənubi Qafqaz, isterse də Şimali Qafqaz hökumətlərinin hər şəyden öncə beynəlxalq vəziyyətləri aydınlaşdırılmalı və bu hökumətlər beynəlxalq aləmdə tanıdılmalıdır” [14, v. 88; 16, v. 138]. O, 28 may 1918-ci il tarixində sədrəzəmə göndərdiyi telegramda fikrini belə asaslandırdı ki, Brest-Litovsk müqaviləsi ilə Qafqazı Rusiya ərazisi kimi tanıyan Türkiyənin bu ərazinə ilhaq etməsi Rusiya ilə yeni müharibə təhlükəsi yarada bilər. Bu fakt nəinki Rusiya, heç Türkiyənin müttəfiqləri, xüsusilə də Almaniya tərəfindən qəbul edilməyəcəkdir. Bunun üçün də ilkin mərhələdə “Qafqaz konfederasiyası” formulu qorunub saxlanılmışdı və bu konfederasiyanın heç olmasa Almaniya tərəfindən tanınmasına nail olunmalıdır. Çünki, konfederasiyanın müstəqilliyyini tanımaq onun tərkib hissəsi olan federal hökumətləri də tanumaq deməkdir. Buna nail olunduğu təqdirdə Rusiya da istə faktiki, isterse də hüquqi olaraq fakt qarşısında qalar və bu faktı da qəbul etməyə məcbur olar. Qayamiza varmaq üçün ilk mərhələ olaraq bunu təmin etməliyik. Bunu təmin etmək üçün də ilhaq və ittifaq kimi Qafqaza sahib çıxmə fikrimizi ortaya atmamalıyq. Asayışı təmin etmək üçün Şimali və Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının işinə ordumuz girdikdən sonra buraların qaynaqlarından ilhaq və ittifaqdan bəhs etmədən dilədiyimiz kimi istifadə edə bilərik. Hələlər bu da məqsədi təmin eder. Qafqazdakı xristian millətlərlə hərəkər konfederasiya şəklində müsəlmanların də beynəlxalq vəziyyətlərini təsis etmədən və aydınlaşdırmadan indidən sahib çıxmə arzumuzu ortaya qoysaq, Qafqaz məsələsinin həllinin nəticəsizliyi düşar olacağına şək-sübəhə yoxdur [14, v. 88-89; 16, v. 138-139]. Bütün bunları qeyd etdikdən sonra, “İstanbulda ikən bu xüsusda müttəfiq olduğumuz halda indi hansı mülahizələrə görə tələskənlilik edilir” deyə sədrəzəmə müraciət edən Xəlil bəy, məsələyə düzgün və soyuqqanlı ya-naşlığı xahiş edirdi. O, eyni zamanda Osmanlı dövləti ilə Qafqaz arasında münasibətlərin aşağıdakı

şəkildə qurulması ideyasını irəli sürdü: "Qafqaz ilə dövlətin irtibatı ya ittihad və ya himayə şəklində olmalıdır. Bu iki şəklin də bir çox müxtəlif şəkilləri vardır. Mən şəxsi olaraq ittihada başlanmaşımı uyğun görürəm. Yəni, padşahımız əfendimiz həzərətləri bütün Türkiyənin hökmərdarı və Qafqazın sultani olmalı, bu sıfatla hər iki məməkətin ordularının komandanı və siyasetinin ortaq hakimi olmalıdır. Bu şəkil və irtibat xristian hökumətlərin də müsbət yanaşacağına ümidi edirəm. Müsbət yanaşmadıqları halda müsələm hökumətlər konfederasiyadan ayrırlar və bizimlə istadikləri kimi münasibət qururlar. Bu məməkətlərin idarəsinə iştirakdan hər halda çəkinməliyik qənaətindəyəm. Sirlə türk olan Cənubi Qafqazın bunu can və könləndən arzulamış olduğunu və Şimalı (Qafqaz – V.Q.) müsələmanlarını da ilhaq edəcəyinə qənaətim vardır. İlhaq və ya sahib çıxmaya doğru tələskənlək etsək, məhrumiyyətə düşər olacağımıza təkrarın nəzəri diqqətinizi cəlb edirəm..." [14, v. 89; 16, v. 139].

Osmalı imperiyasının xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəy də Xəlil bəy ilə eyni mövqedən çıxış edirdi [14, v. 91; 16, v. 149]. Onların mövqeyinə görə, bundan sonra Türkiyə, iki ölkə arasında ilkinə olaraq ilhaq və ittifaqdan bəhs etmədən qurulacaq formal münasibətlərin fonunda Azərbaycanın sərvətlərindən istədiyi kimi istifadə edə bilərdi. İlhaq məsələsi issə hələlik sonraya saxlanılmalı idi.

Lakin Ənvər paşa başda olmaqla turançı əhval-ruhiyyəli dairələr öz məqsədlərindən qətiyyən geri çəkilmək fikrində deyildilər. Birmənalı iddi ki, dünya mühərabəsinin əvvəllerindən başlayaraq, Ənvər paşa Azərbaycanın gələcəyini Osmalı dövlətinin tərkibində götürdü. Almaniyannı Qafqazın Osmalı dövlətinə ilhaq edilməsi fikrini dəstəkləməməsi və buna görə də bölgənin ilhaqi nəticəsində Rusiya ilə yaranan biləcək yeni mühərabə təhlükəsi və bu təhlükə qarşısında Berlin hökumətinin Türkiyəni tək qoyacağı ilə bağlı Xəlil bəyin təkidi xəbərdarlıqları qarşısında sədrəzəmin tövsiyəsi ilə Ənvər paşa da ilk əvvəl Qafqazın beynəlxalq vəziyyətinin aydınlaşdırılmasına, yəni Qafqaz konfederasiyاسının Almaniya və Rusiya tərəfindən tanımmasına nail olunmasının vacibliyini qəbul etsə də, 1918-ci ilin may ayında Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrindən İstanbul hökumətinə gəndərilən ilhaqnamələr Ənvər paşa ilə bağlıdır. Bu məsələdə Qafqaz cəbhəsinin komandanı, eyni zamanda Batum konfransındaki Osmalı hərbi nümayəndəsi olan Mehmed Vehib paşanın Ənvər paşa yəhudi teleqramlarında irəli sürdüyü argumentlər də baş komandan vəkiliinin mövqeyinə tözsirsiz ötümşürdü. Vehib paşa, 29 may 1918-ci il tarixində Ənvər paşa yəhudi teleqramında Cənubi Qafqaz müsələmanları nümayəndələrinin bölgənin Türkiyəyə ilhaq edilməsi ilə bağlı etdiyi müraciətlər haqqında məlumat verdikdən sonra qeyd edirdi ki, "hazırkı vəziyyətdə Cənubi Qafqaz müsələmanlarının Osmalı dövlətinə ilhaqından başqa çərə yoxdur" [7, f. 3-28]. Yeni qurulan Azərbaycan hökumətini də "uşaq oyuncağı" adlandıran Vehib paşa, fikrini onunla əsaslandırdı ki, "gürçü və ermənilərdən forqlı olaraq, Cənubi Qafqaz müsələmanları nə ictməi, nə maddi və nə də mənəvi cəhətdən hökumət təşkil edib müştəqil yaşamasına qadir deyillər. Onlar öz başlarına buraxılsalar, əvvəla öz aralarında böyük nüfəq və hərc-mərcəlik yaranar, nəticədə gürçü və ermənilər arasında bölüştürüləcəklər, yaxud da bolşevik Rusiyasının istibdadi altına girəcəklər" [7, f. 3-28, 3-29]. Vehib paşanın bu tip teleqramlarının da təsiri ilə iddi ki, Ənvər paşa Azərbaycana münasibətdə aşağıdakı mövqeyi irəli sürmüştü: "Azərbaycanda müştəqil bir hökumət qurulmalıdır. Amma bunun başına keçəcək olan rəis, daha doğrusu, bu idarə keçici olmalıdır. Azərbaycana təyin ediləcək hökmdar Xəlil paşa ilə Ənvər paşa arasında sərr olaraq qalmalıdır. Bu, bəlkə bir Osmalı şahzadəsi, bəlkə də Ənvər paşa xanəndən biri, məssələn, Nuru paşa olub" [18, s. 367]. 1918-ci ilin iyun ayında Gəncədə Qafqaz İsləm Ordusunun komandanı Nuru paşa ilə Azərbaycan hökuməti arasında böhranın yaranması əsasında Ənvər paşanın bu mövqeyinin bù ifadəsi idi.

Qafqazın Türkiyəyə ilhaq edilməsi məsələsinə Osmalı hökuməti daxilində fikir ayrılığının yaranmasına səbəb konkret olaraq bəhs olunan dövrə Almaniyannı Osmalı dövlətinin Qafqaz siyasetini dəstəkləməməsi idi. Bu da öz növbəsində, Osmalı siyasi və hərbi dairələrinin Azərbaycanın təleyinə münasibətdə qeyri-ardicil və taraddiülü bir mövqe nümayiş etdirməsinə goturub çıxardı. Təsadüfi deyildi ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması barədə baş nazir F.X.Xoyskinin mayın 30-da imzaladığı teleqramı M.H.Hacinski elə həmin gün Xəlil bəyə təqdim edib onun dönya dövlətlərinin paytaxtlarına çatdırılmasını xahiş etdiə [17, v. 55; 3, v. 1], bir qədər sonra məlum oldu ki, bu teleqram İstanbuldan heç bir yərə göndərilməmişdir.

Osmalı hökumətinin Azərbaycana münasibətdə yeritdiyi siyasetin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, Azərbaycanda hakimiyyət formal olaraq Azərbaycan hökumətinin əlində qalmalı, faktiki hakimiy-

yət issə bura göndəriləcək Osmanlı səfirinin əlində olmalı idi. 1918-ci ilin iyun ayının ortalarında Gəncədə yaranan siyasi böhranın mahiyyətində də bu amil dayanırdı. Azərbaycana münasibətdə yeridiləcək siyasetə bağlı bu formul Xəlil bəy tərəfindən sədrəzəm qarşısında irəli sürülmüş və hökumət tərəfindən qəbul edilmişdi. Bunun üçün də Xəlil bəy, Azərbaycanda öz nəzarəti altında hökumət formalasdırıa biləcək sanballı bir şəxsin Azərbaycana səfir göndərilməsini istəyirdi [16, v. 170]. Osmanlı səfirinin ümumi nəzarətində olacaq Azərbaycan hökumətinin əsas strukturlarında da Osmalı müşavirleri yet almalı və bu müşavirler həmin sahələri idarə etməli idilər [17, v. 72, 73].

Osmalı hökumətinin Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməting tam etibar etməməsi, onu öz nəzarətində saxlamağa, hətta Azərbaycan hökumətini özü formalasdırımaça çalışması 1918-ci il iyunun 17-də Gəncədə siyasi böhranın təşkilatı ilə başlayırdı. Çünkü, Azərbaycan Milli Şurası özüne dost və böyük qardaş hesab etdiyi Osmalı imperiyası ilə six ittifaqda olmaq istəyir, lakin Azərbaycanın İstanbuldan idarə cdiləsini qəbul etmirdi. Azərbaycanın idarə edilməsi məsələsinə münasibətdə tərsəflər arasında olan bu fikir ayrılığı siyasi böhranla nəticələndi.

Tiflisdəki 18 günlük fəaliyyətindən sonra Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köcdü. Bu zaman Qafqaz İsləm Ordusunun komandanı Nuru paşa, Osmalı hökumətinin Azərbaycana münasibətdə yeritdiyi siyasi kursa uyğun olaraq, 1918-ci il mayın 28-də F.X.Xoyskinin rəhbərliyi ilə Tiflisdə qurulan ilk Azərbaycan hökumətini qəbul etməkdən imtina edib, özü Azərbaycan hökumətini təşkil etmək təşbbüs ilə çıxış etdi.

Nuru paşanın F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan hökumətinin etimadsızlıq göstərməsi siyasi böhran yaratdı. Yaranmış böhran aradan qaldırmaq üçün Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə, baş nazir F.X.Xoyski və xarici işlər naziri M.H.Hacinski idarət etmək istəydi. Lakin Nuru paşa "özünün əsgər olduğunu, siyasetdən başı çıxmadığını, ordunun siyasi müşavirini Əhməd bəy Ağaoğlu ilə görüşüb danışq aparmağın lazımlığını" bildirərək Milli Şura üzvlərini qəbul etməkdən imtina etdi [1, v. 48]. Ə.Ağaoğlu böhranın çıxış üçün Osmalı hökumətinin mövqeyini ortaya qoyaraq, bildirdi ki, "siz Milli Şura bağlayın, hökumətdən ol çəkin. Nuru paşa istədiyim adamlardan bir Azərbaycan hökuməti qurar". Lakin Azərbaycan nümayəndələri buna qəti etiraz etdilər və bildirdilər ki, bəls bir addım Azərbaycanı beynəlxalq münasibətlər baxımından işğal faktı qarşısında qoyacaqdır. Həqiqətən də Milli Şura xaricində Nuru paşanın öz arzusu ilə bir hökumət təşkil etməsi ilə yeni hüquq vəziyyət yaranırdı. "İyun böhranı" zamanı Nuru paşa Azərbaycanın Osmalı dövlətinə ilhaq edilməsini tələb edən ilhaqçılarından ibarət bir hökumət kabinetini formalasdırımaça isteyirdi. Milli Şura üzvləri onu da dərk edirdilər ki, Azərbaycanın demək olar ki, bütün qəzalarında faktiki olaraq hakimiyəti əllərinə alan milli komitələr Qafqaz İttihad və Tərəqqi partiyasının təsiri altındadır və onlar birmənalı olaraq ölkənin Türkiyəyə ilhaq edilməsi mövqeyindən çıxış edirlər. Buna görə də Milli Şura mövcud vəziyyətdə ölkədə ümumi etimadsızlıq vəziyyətinə düşmənək üçün yeganə çərən Osmalı hərbi komandanlığı ilə anlaşmaq olduğunu anlayırdı. Sonda Azərbaycan Milli Şurasının əsaslı müqaviməti nəticəsində Osmalı hərbi komandanlığı yeni hökumət kabinetinin Milli Şura tərəfindən təşkil olunmasına, Milli Şuranın isə bütün səlahiyyətini yeni təşkil olunmuş hökumətə verib özünü buraxmasına razılıq verdi [1, v. 48].

Sosialist bloku və hüməmtəşəllər Milli Şuranı təslimçilikdə güñahlıdıraraq, Şuranın tərkibində çıxdıqlarını və yeni yaradılacaq hökumətdə təmsil olunmayıacaqlarını bəyan etdilər [1, v. 60-61]. Buna görə də, 1918-ci il iyunun 17-də axşam Milli Şuranın qalan üzvlərinin iştirakı ilə keçirilmiş üçüncü iclasda F.X.Xoyskinin başçılığı ilə Müsavat partiyası, bitərəflər və ittihadçılarından ibarət yeni kabinetin tərkibi təsdiq edildi [19, s. 8-9]. F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi on iki nəfərdən ibarət olan ikinci hökumət kabinetinə köhnə hökumətin altı üzvü və altı yeni nazir daxil oldu. Ikinci hökumət kabinetinə Müsavat və bitərəf demokratik qrupdan birinci hökumət kabinetində yer alan 6 nazir – F.X.Xoyski, M.H.Hacinski, N.Yusifbəyli, X.Məlik-Aslanov, X.Xasməmmədov, X.P.Sultanov və əlavə olaraq Ə.M.Topçubaşov daxil edilmişdi. İlk baxışda istiqlalçı taraf olan Müsavat və bitərəf demokratik qrupdan ikinci hökumət kabinetində 7 nazirin yer aldığı görünüş də, əslində hökumət istiqlalçı və ilhaqçı tərəflərin hər birindən 6 nazir olmaqla paritet əsaslıq qurulmuşdu. Çünkü, X.P.Sultanov Müsavat və bitərəf demokratik qrupa daxil olsa da, o, ilhaqçılığı ən qatı müdafiə edənlərdən biri idi. İşin ən maraqlı tərəflərindən biri də o iddi ki, ilhaqçıların nümayəndələri kimi ikinci hökumət kabinetinə daxil edilən 6 nazirdən X.P.Sultanov istisna olmaqla digər 5 nazir – B.Cavansır, Ə.Əmircanov, A.Aşurov, X.Rəfibəyli və M.Rəfibəyev Milli Şuranın üzvləri deyildilər.

Eyni zamanda, birinci hükümet kabinesinde hərbi nazır olduğu halda, ikinci hükümet kabinesində bu post olmadı. Nuru paşanın tələbi ilə bütün hərbi işlər Qafqaz İslam Ordusu komandanının əlində cəmləşdi.

Milli Şurานın iclasında yeni hükümetin tərkibini elan edən F.X.Xoyski rəhbərlik etdiyi hükümetin bəyannaməsini hazırda elan edə bilməyəcəyi üçün üzrxahlıq etdi və elavə etdi ki, "qisaca olaraq deyə bilərem ki, bizim programımız Azərbaycanın şorəsini, azadlığını və istiqlaliyyətini qorumaqdır". Eyni zamanda bu iclasda iki mühüm qərar qəbul edildi. Birinci qərar yeni yaradılan müvəqqəti hökumətin hüquq və vezifelerini aid idı, burada göstərilirdi: "Azərbaycan müvəqqəti hökuməti Azərbaycanın dövlət istiqlaliyyətini və mövcud siyasi azadlıqları ləğv edə bilməz. Ağrар və digər bu kimi mühüm inqilab qanunlarının dəyişdirilməsinə hökumətə səlahiyyət verilmir. Azərbaycan hökuməti altı aydan gec olmayaraq Müəssisler Məclisi çağırmalıdır. Qalan məsələlərdə hökumətə tam səlahiyyət verilir" [19, s. 8-9]. İkinci qərar isə Milli Şuranan buraxılması haqqında idi, burada göstərilirdi ki: "Azərbaycanda daxili və xarici siyaset sahəsində yaranmış ağır vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycan Milli Şurası bütün hakimiyəti Fətəli Xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış hökumətə həvalə edir və ona təpsirin ki, öz hakimiyətini qısa müddədə çağırılacaq Müəssisler Məclisindən başqa heç kimə güzəştə getməsin" [19, s. 9]. Sonda geniş nitq söyleyən M.Ə.Rəsulzadə, F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi hökumətin üzərinə çətin, şərflər və həm də çox mühüm borc – yeni doğulmuş Azərbaycanı məhv olmağı qoymamaq borcunun düşüdüünü xatırladı və Milli Şuranan buraxılmasının demokrativanın geri cəkilməsi, mürtece qüvvələrin işsiz uğuru kimi qiymətləndirdi [2, v. 12-15].

Osmalı herbi komandanlığının hərəkətləri qarşısında çəşin vəziyyətə düşən Azərbaycan Milli Şurasının üzvləri vəziyyətin gərginliyinə baxmayaq, şuranın 17 iyun 1918-ci il tarixli axşam iclasında geri çıxılmak niyyətində olmadıqlarını bir daha bayan etdilər və müstəqil Azərbaycan dövlətinin varlığını qoruyub saxlamaq istiqamətində daha bir addım atıb, Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında imzalanmış 4 iyun 1918-ci il tarixli Batum müqaviləsinə ratifikasiya edildi [6, v. 23; 9, v. 16; 10, v. 17].

"İyun böhranı" zamanı, F.X. Xoyskinin rəhbərlik etdiyi ikinci hökumət kabinetinin yaradılmasından bir gün sonra, iyunun 18-də hələ hökumət nazirləri arasında vəzifə bölgüsü aparılmışdan keçirilmiş iclasda tacili olaraq Mərkəz dövlətlərinin İstanbulda olan nümayəndələri ilə danışqları aparmaq adı ilə M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə X.Xasməmmədov və A.Səfikürdsidən ibarət nümayəndə heyətinin Türkiyəyə göndərilmiş barədə qərar qəbul olundu [4, v. 3-5]. Daha sonra Ə.Səyxlisləmov və Ə.C.Pepinov da müşavir kimi bu heyətə daxil edildi [5, v. 25]. "Azərbaycanın istiqlali" massələsində Nuru paşa qarşı çox sərt bir mövqə nümayiş etdirən M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov və A.Səfikürdsinin tacili surətdə "konfrans getmək" adı altında Azərbaycandan uzaqlaşdırılaraq İstanbula göndərilmələri bir növ Nuru paşanın bu şəxslərden "canını qurtarması" deməkdir. Onu da qeyd etmək yerində düşər ki, Osmanlı qoşunları 1918-ci il iyunun 18-də Təbrizə girəndə Cənubi Azərbaycanda istiqlalçılar qarşı daha sərt tədbirlər həyata keçirdilər [12, v. 2; 13, v. 1; 11, v. 1-2; 8, f. 8-2].

"İyun böhranı" nəticəsində M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi Milli Şura müvəqqəti olaraq öz fəaliyyətini dayandırmağa məcbur olsa da, onun tutduğu prinsipial mövqə Azərbaycan istiqlallığını başı üzərini almış ölüm təhlükəsinin sovuşmasında müstəsnə rol oynadı. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının liderləri ölkənin xilası və istiqlalı üçün kaskin ehtiyac duyduqları hərbi yardım barədə Osmanlı dövlətinə təkidlə müraciət etsələr də, bu qüvvələr özünün milli demokratik mövqeyinə daim sadıq qalmış, Azərbaycanın müstəqilliyini hər şəyden uca tutmuş və türk birliyinə sadəcə mədəni doktrin mahiyyəti vermisdilər.

Bələdiyə, bütün burları ümumişdirək qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasından az sonra baş verən 17 iyun böhranı və bundan sonrakı dövrda da Osmanlı-Azərbaycan siyasi münasibətlərində hökm sürən problemlər Osmanlı hökumətinin turançı siyasetindən qaynaqlanırdı. Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti ölkənin Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsini qəbul etməməkə yaxşı, İstanbul hökumətinin Azərbaycanda hökumət formalasıldırmış və ölkəni tam olaraq öz nəzarətində saxlamaq siyasetinə qarşı da sərt mövqə nümayiş etdirdi. Çünki Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti Azərbaycanlı Osmanlı imperiyasının himayəsində formal müstəqilliyyini qəbul etmir, ölkənin tam müstəqil olması mövcqeyində çıxışdır və Osmanlı-Azərbaycan münasibi

bətlərinə milli və dini kimi təbii bağları olan ölkələrin qarşılıqlı maraq və mənəfeyinə söykənən dostluq və ittifaqı xarakteri vermək istayırdı. Azərbaycan hökumətinin israr etdiyi bu prinsipial mövqə Osmanlı imperiyasının maraqlarına uyğun deyildi. İki ölkə arasındaki siyasi münasibətlərdə meydana gələn problemlərin kökündə bu amil dayanırdı.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat

1. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1.
  2. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 3.
  3. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 5.
  4. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 138.
  5. ARPİİSSA, f. 277, siy. 2, iş 7.
  6. ARPİİSSA, f. 277, siy. 2, iş 8.
  7. ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-26: 3-29.
  8. ATASE, BDH, K. 3190, D. 64, F. 8-2.
  9. BOA, HR.HMS.İŞO, no. 107/7.
  10. BOA, HR.HMS.İŞO, no. 124/13.
  11. BOA, HR.SYS, no. 2341/44.
  12. BOA, HR.SYS, no. 2341/53.
  13. BOA, HR.SYS, no. 2341/55.
  14. BOA, HR.SYS, no. 2371/6.
  15. BOA, HR.SYS, no. 2372/3.
  16. BOA, HR.SYS, no. 2398/5.
  17. BOA, HR.SYS, no. 2398/7.
  18. Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa. C. III. 1914-1922. İstanbul, Remzi Kitapevi, 1985.
  19. Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin qanun və bənagızarlıq məcmuəsi. 1919, № 1.

ABOUT CRISIS OF JUNE 17, 1918

Summary

The article examines the political crisis between the Ottoman military command and the Azerbaijani government in Ganja on June 17, 1918. Facts have been proven that this political crisis was caused by the Istanbul government's turban policy. The essence of the crisis was the Ottoman Empire's attempt to form the government of Azerbaijan and bring the pro-government forces to power. But the Azerbaijani government did not admit it. As a result, the crisis was overcome by the establishment of a government on a parity basis from the liberal and pro-Iraqi forces. Most archival documents involved in the problem-related research have been brought to scientific circulation for the first time.

О КРИЗИСЕ 17 ИЮНЯ 1918 ГОДА

Резюме

В статье исследуются политический кризис 17 июня 1918 года, возникший в Гяндже между Османским военным командованием и Азербайджанским государством. Документальными фактами доказано, что этот кризис являлся итогом политики "Туранизма" Стамбульского правительства. Целью кризиса было стремление Османской империи формировать Азербайджанское государство и привести к власти политические силы аннексионистов. Но Азербайджанское правительство не смирилось с этими условиями. В итоге кризис был устранен путем создания правительственного кабинета на паритетных основах сторонников независимости и аннексионистов. Большинство архивных документов связанных с этой проблемой впервые привлечены в научное исследование.